

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ: ΑΝΟΜΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΩΡΟ

Ευστάθιος Μπάλιας, διδάσκων Φ.Σ.Κ. Πανεπιστημίου Κρήτης

«Η δημοκρατία είναι η κατ' εξοχήν μορφή διακυβέρνησης που βασίζεται στους νόμους. Από τη στιγμή που ένα δημοκρατικό καθεστώς χάνει από τα μάτια του αυτή την εμπνέουσα αρχή, μεταστρέφεται τάχιστα στο αντίθετό του, σε μια από τις τόσες αυταρχικές μορφές εξουσίας....» N. Bobbio ¹

Στη δεκαετία του 1990 και ιδιαίτερα τα δυο τελευταία χρόνια γίνεται συχνά λόγος, τόσο στον Τύπο όσο και από ερευνητές, για φαινόμενα γενικευμένης διαφθοράς στο χώρο της δημόσιας διοίκησης, για παράνομες εξουσιαστικές πρακτικές και αντίστοιχες καταπατήσεις των δικαιωμάτων των πολιτών. Η κρατική γραφειοκρατία και τα πολιτικά κόμματα παρουσιάζονται συχνά ως οι κύριοι υπεύθυνοι για τη χαμηλή ποιότητα των υπηρεσιών του κράτους, αλλά και της δημοκρατίας στη χώρα μας². Από την άλλη μεριά, οι έκνομες πρακτικές των ίδιων των πολιτών που εκδηλώνονται σε όλα σχεδόν τα κοινωνικά πεδία εκλαμβάνονται συνήθως είτε ως δευτερεύοντα προβλήματα είτε ως συγκυριακές αντικοινωνικές συμπεριφορές, σπανίως δε ως προβλήματα λειτουργίας της δημοκρατίας και της ποιότητάς της.

Οι έκνομες πρακτικές που παρατηρούνται στο χώρο της διοίκησης θέτουν προφανώς ζητήματα δημοκρατίας, αλλά το ίδιο ισχύει και για τις αντίστοιχες πρακτικές που λαμβάνουν χώρα στα διάφορα κοινωνικά πεδία. Διότι και στις δυο περιπτώσεις, οι πρακτικές αυτές απηχούν την ελλειμματική λειτουργία και συγχρόνως μεταφράζουν την περιορισμένη νομιμοποίηση (legitimacy) του –δημοκρατικού– κράτους δικαίου στην ελληνική κοινωνία.

---

1. N. Bobbio, *Το μέλλον της δημοκρατίας*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 227.

2. Όπως υποστηρίζει, για παράδειγμα, ο Α. Μακρυδημήτρης (βλ. το σχετικό άρθρο του στην *Καθημερινή*, 15/10/1998). Θα αδικούσαμε, όμως, τον συγκεκριμένο συγγραφέα αν δεν επισημαίναμε ταυτόχρονα ότι σε άλλα κείμενά του υιοθετεί μια προσέγγιση περισσότερο ιστορικο-κοινωνιολογική, βλ. π.χ. το άρθρο του «Συλλογικές διεκδικήσεις και διοικητικές μεταρρυθμίσεις: Όψεις της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας», σε *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 3, Απρίλιος 1994, σσ. 135-152.

Υπ' αυτή την έννοια, η θέση που εστιάζει στην ανάλυση των ενδογραφειοκρατικών σχέσεων και πρακτικών, αποδίδοντας τα έκνομα χαρακτηριστικά τους στις σχέσεις της κρατικής διοίκησης με το πολιτικό σύστημα, είναι μεθοδολογικά εσφαλμένα, διότι ουσιαστικά αντιλαμβάνεται την κρατική γραφειοκρατία ως μηχανισμό αυτονομημένο από το όλο κοινωνικό σύστημα, ή ακόμα και κατά τρόπο αυτο-αναφορικό³. Κατ' αυτόν τον τρόπο διαχωρίζει τις σχέσεις νομιμοποίησης που πλέκονται στο χώρο της διοίκησης από εκείνες που χαρακτηρίζουν το κοινωνικό σύστημα ως ολότητα και διαπερνούν ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων. Με άλλα λόγια, η αντίληψη αυτή παραγνωρίζει ότι το βασικό ερώτημα που τίθεται σε σχέση με τη λειτουργία της κρατικής διοίκησης είναι αυτό της νομιμοποίησης των έκνομων πρακτικών της, το οποίο παραπέμπει στο σύνολο της κοινωνικής οργάνωσης και στον τρόπο που η κοινωνία αντιλαμβάνεται το δίκαιο ως πλαίσιο ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων και ως στοιχείο της δημοκρατίας.

Θα αντιπαραθέσω στην αντίληψη αυτή μια μεθοδολογική οπτική με την οποία θα επιχειρήσω να διατυπώσω μια ιστορικο-κοινωνιολογική εξήγηση των έκνομων κοινωνικών πρακτικών και των αντίστοιχων σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται τόσο στο χώρο της διοίκησης όσο και στο χώρο της κοινωνίας, ως αποτέλεσμα της ελλειμματικής νομιμοποίησης του κράτους δικαίου και του δημοκρατικού θεσμικού πλαισίου στη χώρα μας. Θα εξετάσω τα φαινόμενα αυτά σε σχέση με τη συγκρότηση του δημόσιου χώρου και της διάκρισής του από τον ιδιωτικό από δύο διαφορετικές σκοπιές:

- α) ως πρόβλημα που συνδέεται με τα κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας, και ιδιαίτερα με τα φαινόμενα του εξορθολογισμού και της ανομίας που συνδέονται με τη διαδικασία αστικοποίησής της,
- β) ως πρόβλημα λειτουργίας του κράτους δικαίου και των δημοκρατικών θεσμών.

***

Μια πρώτη επισήμανση που πρέπει να γίνει εδώ είναι το γεγονός ότι ανάλογα προβλήματα νομιμοποίησης του κράτους δικαίου αντιμετώπισαν όλες σχεδόν οι δυτικές δημοκρατίες, τουλάχιστον στη φάση της στερέωσής τους. Επίσης, η καταπάτηση των δικαιωμάτων των πολιτών από τη δημόσια γραφειοκρατία είναι μια από τις κεντρικότερες θεματικές της σύγχρονης κοινωνιολογίας και πολιτικής επιστήμης. Δεν είναι τυχαίο που ο κατ' εξοχήν μελετητής των φαινομένων που συνδέονται με τη σύγχρονη γραφειοκρατία, ο Μ. Weber, ήταν απαισιόδοξος για τις επιπτώσεις

3. Σε αυτού του είδους τις προσεγγίσεις ανήκει, κατά τη γνώμη μου, η εργασία του Δ. Σωτηρόπουλου, *Γραφειοκρατία και πολιτική εξουσία: κοινωνιολογική έρευνα των σχέσεων διοίκησης και πολιτικής στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα 1996. Άλλοι συγγραφείς ενσωματώνουν ιστορικά και κοινωνιολογικά στοιχεία σε μια πιο συστημική προοπτική, όπως λ.χ. η Κ. Σπανού (στο κείμενό της «Εκλογές και δημόσια διοίκηση» σε Χ. Λυριτζής-Η. Νικολακόπουλος, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σσ. 164-199), η οποία, όμως, δεν εκφεύγει εντελώς από την αυτο-αναφορική λογική.

της κρατικής γραφειοκρατίας στη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών και στη διαφύλαξη των δικαιωμάτων των πολιτών⁴.

Ωστόσο, το δυτικό κράτος αρθρώνει ταυτόχρονα ένα δικαιοκράτος που είναι συνυφασμένο με ορισμένες θεμελιώδεις δομές των δυτικών κοινωνιών, οι οποίες παραπέμπουν, κυρίως, σε αξιακά συστήματα ή κοινωνικές αντιλήψεις που το νομιμοποιούν⁵. Έτσι, από τη σκοπιά της βεμπεριανής κοινωνιολογίας, το τυπικό-ορθολογικό δίκαιο που χαρακτηρίζει τις δυτικού τύπου κοινωνίες⁶, αντιστοιχεί σε μια νομιμότητα («κράτος δικαίου»), η οποία είναι συνυφασμένη με «κοινωνικές πεποιθήσεις για τη νομιμότητα» των κανόνων του. Η νομιμότητα αυτή είναι ταυτόχρονα αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τον γενικότερο εξορθολογισμό των κοινωνικών σχέσεων και των κοινωνικών πρακτικών στις δυτικές κοινωνίες. Μάλιστα, ο εξορθολογισμός αποτελεί για τον Weber μια θεμελιώδη έννοια για την εξήγηση της μεταβολής των κοινωνικών σχέσεων και της μετάβασης από τις παραδοσιακές στις σύγχρονες κοινωνίες.

Πρέπει, επίσης, να τονιστεί εδώ ότι η έννοια αυτή μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο ανάλυσης και ερμηνείας όχι μόνο των δυτικών κοινωνιών, αλλά α contrario και των κοινωνιών εκείνων που, όπως η ελληνική, δεν ανήκουν από ιστορικο-κοινωνιολογική σκοπιά στη δύση⁷. Θα επιχειρήσω, λοιπόν, εδώ να χρησιμοποιήσω τη βεμπεριανή έννοια του εξορθολογισμού ιδεοτυπικά για τη σύγκριση και την κατανόηση ορισμένων βασικών χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας.

Ο εξορθολογισμός ορίζεται κατ' αρχήν ως γενίκευση του υπολογιστικού πνεύματος και των αφηρημένων παραστάσεων, διά των οποίων αντικειμενοποιούνται, δηλαδή αποπροσωποποιούνται οι κοινωνικές σχέσεις⁸. Στο επίπεδο της κοινωνικής οργάνωσης, ο εξορθολογισμός σηματοδοτεί την παγίωση αφηρημένων κανόνων δικαίου, που συγκροτούν την κύρια μορφή «νομιμοποιημένης τάξης»⁹ στην οποία αντιστοιχούν γενικοί και απρόσωποι δικαιοκράτες¹⁰ κανόνες που ρυθμίζουν τις κοινωνι-

4. Βλ. R. Nisbet, *La tradition sociologique*, PUF 1984, σσ. 187 κ.ε.

5. Το δίκαιο δεν μπορεί να εφαρμοστεί στις κοινωνικές πρακτικές και σχέσεις αν δεν αντιστοιχεί στα νοήματα με τα οποία συνδέεται η κοινωνική δράση, πράγμα που βρίσκεται στην καρδιά της βεμπεριανής κοινωνιολογίας. Βλ. σχετικά M. Weber, *Economie et Société*, Plon, Παρίσι 1971, σελ. 37. Βλ. επίσης Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985, τ. Α', σελ. 59.

6. Βλ. M. Weber, *Sociologie du droit*, P.U.F., 1986, σσ. 221-222.

7. Βλ. R. Nisbet, *ό.π.* (σημ. 4), σελ. 363.

8. Η διαπίστωση αυτή δεν έγινε μόνο από τον Βέμπερ αλλά και από τον Μαρξ, όπως εξάλλου και από τους Τάινς και Ζίμμελ· βλ. M. Lallement, *Histoire des idées sociologiques*, Nathan, t. 1, Παρίσι 1996, σσ. 219-220.

9. Βλ. A. Giddens, *Politics, Sociology and Social Theory*, Polity Press, Cambridge 1995, σελ. 45.

10. Ο απρόσωπος χαρακτήρας όχι μόνο των κοινωνικών σχέσεων αλλά και όλων των ρυθμίσεων, συμπεριλαμβανομένου του δικαίου, αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της αστικής κοινωνίας· βλ. ενδεικτικά K. Harvey, C. Mansfield, «On the Impersonality of the Modern State. A Comment on Machiavelli's Use of State», *American Political Science Review*, 1983, τ. 77, No 4. Βεβαίως, ο γενικός και απρόσωπος χαρακτήρας των νόμων αποτελεί βασική θεματική της φιλελεύθερης αλλά και της νεοφιλε-

κές πρακτικές στα διάφορα κοινωνικά πεδία. Στο επίπεδο της κρατικής οργάνωσης, βασική έκφραση του εξορθολογισμού είναι η διάκριση του κράτους από την κοινωνία¹¹, διάκριση που στην προοπτική της θεωρίας της δημοκρατίας αντιστοιχεί στη διάκριση του δημόσιου από τον ιδιωτικό χώρο, η οποία έχει κεντρική σημασία για τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών και αποτελεί συστατικό στοιχείο του δημοκρατικού κράτους¹². Διότι η διάκριση του δημόσιου από τον ιδιωτικό χώρο είναι συστατική της ίδιας της δημοκρατίας, με την έννοια ότι κάθε μορφή ιδιοποίησης του δημόσιου χώρου η οποία ακυρώνει την παραπάνω διάκριση, ακυρώνει ταυτόχρονα κάθε έννοια του κοινού αγαθού, κύρια έκφραση του οποίου, σύμφωνα τουλάχιστον με την κρατούσα δημοκρατική/ρουσική θεωρία, είναι ο νόμος ως ενσάρκωση της λαϊκής βούλησης και κυριαρχίας. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθω, δεδομένου ότι θα αποτελέσει ένα από τα βασικά επιχειρήματα στα οποία θα στηρίξω την προβληματική μου.

Συναφής με το προηγούμενο στοιχείο του εξορθολογισμού, όπως τον κατέγραψε ο M. Weber, είναι ο εξοβελισμός των θυμικών/συναίσθηματικών στοιχείων της προσωπικότητας (*affects*) ως κριτηρίων κοινωνικής συμπεριφοράς και κοινωνικών σχέσεων¹³, που παραπέμπει σαφώς τόσο στο σύστημα της *προσωπικότητας* όπως το επεξεργάστηκε ο Parsons, όσο και σε αυτό που ο N. Elias ονόμασε μεταβολή της ψυχικής οικονομίας στην κατεύθυνση της εκλογίκευσης και της μετατροπής των εξωτερικών καταναγκασμών σε αυτο-καταναγκασμούς, η οποία σημάδεψε «τον μετασχηματισμό των ανθρώπινων σχέσεων στην αστική κοινωνία»¹⁴. Αυτός ο εξορθολογισμός αντιστοιχεί ουσιαστικά σε μια προβλεψιμότητα στο χρόνο όχι μόνο των κοινωνικών δράσεων αλλά, ταυτόχρονα, και, κυρίως, των συνεπειών τους, την οποία ο Weber συνδέσε με την περίφημη *ηθική της ευθύνης*.

λεύθερης πολιτικής θεωρίας και συνδέεται με τον προσδιορισμό ενός ιδιωτικού χώρου άσκησης των ατομικών ελευθεριών (βλ. ενδεικτικά R. Aron, *Etudes politiques*, Παρίσι, Gallimard, 1972, σελ. 213). Ταυτόχρονα, τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν έκφραση του τυπικού ορθολογισμού που είναι προϋπόθεση για τη ρύθμιση της ανταγωνιστικής αστικής κοινωνίας (βλ. F. Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State*, Free Press, Glencoe, Illinois 1957, σελ. 40).

11. Η διάκριση αυτή αποτελεί κεντρική έννοια της φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας, αλλά και της λειτουργιστικής θεώρησης του κράτους, η οποία, όμως, αφ' ενός την εγγράφει σε μια εξελικτικιστική προοπτική, αφ' ετέρου της προσδίδει έναν απόλυτο χαρακτήρα εκλαμβάνοντας το κράτος ως μια οντότητα εντελώς αυτόνομη από την κοινωνία των ιδιωτών (*civil society*). Αντίθετα, η διάκριση αυτή έχει ευρετική και επιχειρησιακή αξία εφόσον λαμβάνει υπόψη τις συγκεκριμένες ιστορικές μορφές που παίρνουν οι σχέσεις κράτους/κοινωνίας. Σε κάθε περίπτωση, η αυτονομία του κράτους και η διάκριση του δημόσιου από τον ιδιωτικό χώρο αποτελεί συστατικό στοιχείο και προϋπόθεση της ενσωματωτικής λειτουργίας του κράτους. Βλ. σχετικά B. Badie, P. Birnbaum, *Sociologie de l'Etat*, B. Grasset, Παρίσι 1979, σσ. 93-112.

12. Βλ. B. Badie, *L'Etat importé*, Fayard, Παρίσι 1992, σσ. 70-71.

13. Βλ. J. Habermas, *The Theory of Communicative Action*, Heinemann, Λονδίνο 1984, σελ. 166. A. Giddens, *ό.π.* (σημ. 9), σελ. 47.

14. N. Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σσ. 317-319, 336.

Τα χαρακτηριστικά αυτά παραπέμπουν προφανώς σε πολύπλοκες και μακροχρόνιες διαδικασίες μετάβασης από τις προ-πολιτικές παραδοσιακές κοινότητες στις νεωτερικές αστικές κοινωνίες¹⁵, οι οποίες ενείχαν τη σταδιακή συγκρότηση του δημόσιου χώρου και τη σχετική αλλά σαφή διάκρισή του από την κοινωνία και την οικονομία, όχι μόνο στο τυπικό επίπεδο του θετικού κρατικού δικαίου, αλλά και σε αυτό της δικαιοκής τάξης, δηλαδή των αναπαραστάσεων του δικαίου που μεταφράζονται σε κοινωνικές πρακτικές και, ως τέτοιες, αποτελούν την ικανότερη συνθήκη ειρήνευσης του κοινωνικού χώρου και την ουσιαστικότερη εγγύηση των δικαιωμάτων των πολιτών.

Τα δικαιώματα δεν πρέπει να διαλαμβάνονται εδώ στην ηθικο-κανονιστική εκδοχή τους, αλλά στην προοπτική της θεσμοποίησής τους ως νομών της ειρηνικής κοινωνικής συνύπαρξης που εκδηλώνονται στο δημόσιο χώρο και υπ' αυτή την έννοια αντιστοιχούν σε μια έννοια του κοινού αγαθού: Τα δικαιώματα αυτά είναι συνάρτηση μιας οριοθέτησης του δημόσιου χώρου και μιας κανονάρχειας της δημόσιας συμπεριφοράς και αναφέρονται σε θεσμοποιημένες αρχές όπως είναι η ιστιμία στις κοινωνικές σχέσεις, η προσωπική ασφάλεια, ο σεβασμός του οικιακού ασύλου, η δημόσια καθαριότητα, ο σεβασμός της προσωπικότητας του άλλου, η απόρριψη της βίας κ.λπ., οι οποίες συνιστούν ταυτόχρονα αρχές του αστικού κράτους δικαίου και μεταφράζονται σε αυτό που ονομάζουμε δημόσιο ήθος ή πολιτισμένη κοινωνική συμβίωση, με την έννοια του N. Elias.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο εξορθολογισμός των δυτικών κοινωνιών αντιστοιχεί σε μια διαδικασία αντικειμενοποίησης και αποπροσωποποίησης των κοινωνικών σχέσεων, η οποία εκδηλώνεται μεταξύ άλλων στη θεσμοποίηση γενικών και απρόσωπων κανόνων δικαίου, στη διάκριση του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου και σε ένα σχετικά ακριβή καθορισμό αντίστοιχων αρμοδιοτήτων ή ρόλων, καθώς και στη διαμόρφωση μιας προσωπικότητας, χαρακτηριστικό της οποίας είναι η αυτο-πειθαρχηση και ο αυτο-περιορισμός μέσω της μεταβολής της ψυχικής οικονομίας στην κατεύθυνση της ενίσχυσης των έλλογων στοιχείων της. Στην πραγματικότητα, οι διάφορες μορφές του εξορθολογισμού στις οποίες αναφέρθηκα είναι βαθιά συνυφασμένες και αεχώριστες μεταξύ τους, ενέχουν δηλαδή μια ορισμένη «δομική συνάφεια»¹⁶. Το ερώτημα, όμως, εδώ είναι αν τα αξιακά στοιχεία του κράτους δικαίου (νομιμοποίηση αφηρημένων και απρόσωπων κανόνων δικαίου) συνδέονται αναπόσπαστα με τα ορθολογικά στοιχεία των δυτικών κοινωνιών που αναφέρθηκαν παραπάνω, προκειμένου να λειτουργήσει αποτελεσματικά το κράτος δικαίου. Εκείνο, πάντως, που μπορεί να υποστηριχθεί εδώ είναι ότι τουλάχιστον ορισμένα από αυτά τα στοιχεία, όπως ο απρόσωπος και αφηρημένος

15. Ή, σύμφωνα με την ορολογία του Weber, από τον κοινοτισμό (*Vergemeinschaftung*) στην κοινωνιακού τύπου συνένωση ανθρώπων (*Vergesellschaftung*): βλ. M. Weber, *ό.π.* (σημ. 5), σσ. 41 κ.ε.

16. N. Elias, *ό.π.* (σημ. 14), σελ. 324.

χαρακτήρας των δικαικών κανόνων (που προϋποθέτει τον εξοβελισμό των συναισθηματικών κριτηρίων) και η ένταξή τους στο πεδίο της δημόσιας σφαίρας (πράγμα που προϋποθέτει τη διάκριση κράτους/κοινωνίας), αποτελούν, σε συνδυασμό με τη νομιμοποίηση του δικαικών κανόνων μέσα από την ενσωμάτωσή τους στο σύστημα αξιών, απαραίτητο όρο για την ανάπτυξη και την αποτελεσματική λειτουργία του κράτους δικαίου.

***

Εκλαμβάνοντας, λοιπόν, ιδεοτυπικά –πράγμα που σημαίνει ότι το παραπάνω ερμηνευτικό σχήμα προτείνεται εδώ κυρίως ως ευρετικό εργαλείο– το σύνολο των παραπάνω στοιχείων που χαρακτηρίζουν τις δυτικού τύπου κοινωνίες, μπορούμε να προβούμε σε μια συγκριτική προσέγγιση της ελληνικής κοινωνίας. Μπορούμε έτσι να υποστηρίξουμε ότι εκείνο που χαρακτηρίζει κατ' εξοχήν τη συγκρότηση της τελευταίας είναι η σύγχυση δημόσιου/ιδιωτικού¹⁷, με ό,τι αυτό συνεπάγεται στο επίπεδο της δόμησης του κράτους, στο περιεχόμενο των κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων ή σε αυτό της δικαικής τάξης και της ρύθμισης των κοινωνικών/πολιτικών σχέσεων. Η σύγχυση αυτή είναι κατά ένα γενικό τρόπο σύμπτωμα του περιορισμένου εξορθολογισμού της ελληνικής κοινωνίας, με την έννοια που δώσαμε στον όρο προηγουμένως, και της συναφούς αναπαραγωγής ορισμένων δομικών στοιχείων που χαρακτηρίζουν το παραδοσιακό/κοινοτικό μοντέλο ζωής.

Είναι γεγονός ότι το ελληνικό κράτος συγκροτήθηκε υιοθετώντας το δυτικό κρατικό πρότυπο σε μια κοινωνία με έντονα παραδοσιακά ή προ-πολιτικά στοιχεία, όπως είναι οι μη ορθολογικές κοινωνικές πρακτικές και η προσωποποίηση των κοινωνικών σχέσεων. Η προσωποποίηση αυτή συνίστατο κυρίως σε σχέσεις προστασίας και στην προσέγγιση του άλλου με κριτήριο το συναίσθημα (φιλία/μίσος), σε ένα ανθρώπινο περιβάλλον όπου οι κοινοτικού τύπου αξίες, αντιλήψεις και παραστάσεις κυριαρχούν στις κοινωνικές σχέσεις και στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής¹⁸. Τα χαρακτηριστικά αυτά θα αποτελέσουν το πολιτισμικό υλικό πάνω στο οποίο θα εγερθεί το νεοελληνικό κοινωνικό και πολιτικό οικοδόμημα, με συνέπεια να του προσδώσουν ορισμένα δομικά χαρακτηριστικά τα οποία θα διατηρήσει σε σημαντικό βαθμό μέχρι σήμερα.

17. Την οποία έχουν επισημάνει ποικιλοτρόπως και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές διάφοροι συγγραφείς και στοχαστές, όπως λ.χ. ο Ν. Δραγούμης (*Αναμνήσεις*, Ερμής, Αθήνα 1973, σελ. 26), ο Κ. Αξελός («Le destin de la Grèce moderne» *Esprit*, No 7, 1954, σελ. 12) και ο G. Langrod (*Réorganisation de la fonction publique en Grèce*, ΟΟΣΑ, Παρίσι, 1965, σσ. 23-25). Βλ. επίσης τον ειδικό τόμο/αφιέρωμα του «Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα» με τίτλο ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ, Αθήνα 1996, ιδιαίτερα το άρθρο του Δ. Χαλαράμπη, «Η σχέση ιδιωτικού και δημόσιου στο ελληνικό πολιτικό σύστημα», σσ. 95-99. Για τη σύγχυση αυτή υπό τη μορφή της διαπλοκής του δημοσίου (κράτους) με μη κρατικά συμφέροντα βλ. Π. Κυπριανός, *Δημόσιο ενδιαφέρον και κοινωνική αξία της πολιτικής*, Πλέθρον, Αθήνα 1997, σσ. 245 κ.ε.

18. Βλ. ενδεικτικά τους τόμους «Ελληνική κοινωνία», στην Επετηρίδα του Κ.Ε.Ε.Κ. της Ακαδημίας Αθηνών, εκδ. 1987, 1994.

Για παράδειγμα, η σύγχυση του δημόσιου και του ιδιωτικού που παρατηρείται στις κοινωνικο-πολιτικές πρακτικές, όπως θα επιχειρήσω να δείξω στη συνέχεια, μπορεί να ερμηνευθεί ως επιβίωση αξιών και παραστάσεων του παραδοσιακού κοινοτικού βίου, στον οποίο το άτομο ταυτίζεται με τις μικρής κλίμακας συλλογικότητες, όπως είναι οι ομάδες συγγένειας και η ενορία. Τα κριτήρια στα οποία θεμελιώνονται αυτού του είδους οι συνομαδώσεις είναι η αλληλεγγύη συναισθηματικού και κατ' επέκτασιν προσωπαγούς χαρακτήρα, όπου η τυπική λογική μέσω της οποίας μπορούν να δημιουργηθούν παραστάσεις γενικού και αφηρημένου χαρακτήρα, όπως το τυπικό ορθολογικό δίκαιο, είναι περιορισμένη. Πράγμα που μπορεί να εξηγήσει ως ένα βαθμό το γεγονός ότι η αστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας δε συνοδεύτηκε με τη θεσμοποίηση/νομιμοποίηση νορμών γενικής ισχύος, δηλαδή με ορθολογικούς κανόνες που συνιστούν τη θεσπισμένη έννομη τάξη, πράγμα που είχε σημαντικές συνέπειες στην οργάνωση τόσο της καθημερινής ζωής όσο και των κρατικών θεσμών.

Αυτή η μη θεσμοποίηση νορμών γενικής ισχύος σημαίνει κατ' αρχήν απαξίωση της έννομης τάξης και απουσία δημόσιου ήθους, ή αρετής, με την έννοια που δόθηκε στον όρο από τη δυτική φιλοσοφική και πολιτική παράδοση, δηλαδή ως ταυτόσημη με την ιδιότητα του πολίτη¹⁹. Η απαξίωση αυτή συνδέεται με πολύμορφες καταπατήσεις δικαιωμάτων μεμονωμένων ατόμων ή κατηγοριών πολιτών εις βάρος άλλων στο δημόσιο χώρο, δημιουργώντας συνθήκες καχυποψίας, απόρριψης του άλλου, επιθετικότητας και συγκρούσεων σε μικροκλίμακα, οι οποίες δεν καταγράφονται, φυσικά, στο αστυνομικό δελτίο ούτε θεωρείται ότι ανήκουν στο χώρο των κοινωνικών προβλημάτων, με την έννοια που συνήθως δίνεται στον όρο αυτό. Οι εξουσιαστικές μορφές και η καταπάτηση δικαιωμάτων στις οποίες οδηγούν οι πρακτικές αυτές είναι ποικίλες και συναντώνται τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο και σε κοινωνικά πεδία πολύ διαφορετικά μεταξύ τους, όπως είναι οι δημόσιες επιχειρήσεις, οι δημόσιες αλλά και οι ιδιωτικές μεταφορές, οι αυτοκινητόδρομοι, η γειτονιά, η φύση κ.λπ. Θα επιχειρήσω να ερμηνεύσω μια σειρά από κοινωνικές στάσεις και συμπεριφορές στους χώρους αυτούς με κριτήριο το βαθμό θεσμοποίησης του τυπικού κράτους δικαίου ή, με άλλους όρους, την προσχώρηση των πολιτών σε γενικούς ορθολογικούς και απρόσωπους κανόνες και την πρακτική κοινωνική αποδοχή ή όχι θεμελιωδών κανόνων και αρχών του ισχύοντος δημοκρατικού Συντάγματος, όπως είναι οι αρχές της ισονομίας και της ισότητας, με την έννοια της ισότιμης πρόσβασης στο δημόσιο χώρο και στα δημόσια αγαθά.

***

Η διαδικασία μετάβασης της ελληνικής κοινωνίας από την παραδοσιακή στην αστικού τύπου συνένωση δημιούργησε στην πραγματικότητα ένα δικαϊκό κενό, με την έννοια ότι η τυπική θέσπιση του ορθολογικού δυτικού δικαίου και η συνακόλουθη αστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας δε συνοδεύτηκαν από τη θεσμοποίηση/νομι-

19. Βλ. E. Gellner, *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996, σελ. 272.

μοποίηση του δικαίου αυτού. Ταυτόχρονα, οι παραδοσιακές ηθικές αλήθειες και αξίες, οι οποίες ρύθμιζαν την κοινωνική συμβίωση, είτε αποσυντέθηκαν είτε ήρθαν σε αντίθεση με το αστικο-δημοκρατικό δικαιοκ πλαίσιο, δεδομένου ότι δεν ήταν συμβατές με αυτό, και προοδευτικά έχασαν την αποτελεσματικότητά τους σε ένα εξισωτικό αστικό πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων, όχι όμως και την ισχύ τους. Αυτό σημαίνει ότι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο, τουλάχιστον ως ένα βαθμό και μέχρι ενός χρονικού σημείου, στην κοινωνική συνοχή της αστικοποιούμενης ελληνικής κοινωνίας. Η αναπαραγωγή, έστω και με άλλες μορφές, βασικών στοιχείων του παραδοσιακού κοινοτικού προτύπου, όπως είναι οι σχέσεις προστασίας, η προσωποποίηση των κοινωνικών σχέσεων και η διατήρηση του κεντρικού ρόλου της οικογένειας, έπαιξαν και ως ένα βαθμό συνεχίζουν να παίζουν θετικό ρόλο στην κοινωνική συνοχή, ρόλο που στο δυτικό κοινωνικό πρότυπο έχει αναλάβει κυρίως το κράτος, αλλά στη λογική γενικών ρυθμίσεων και όχι προσωπικής, κομματικής ή συντεχνιακής εκμετάλλευσης των πόρων του.

Τα φαινόμενα εξωσυμβολαιακής ή εξωθεσμικής ρύθμισης που παρατηρούνται στη σημερινή ελληνική κοινωνία ισοδυναμούν με ανομικές καταστάσεις, με τη ντυρκεμιανή έννοια του όρου, ως αποτέλεσμα της ελλιπούς θεσμοποίησης ενός κανονιστικού πλαισίου που να απαντά στις ανάγκες της αστικοποιημένης ελληνικής κοινωνίας, και της συναφούς επιβίωσης παραδοσιακών αναπαραστάσεων της κοινωνικής ζωής. Τα χαρακτηριστικά αυτά (τα οποία έχουν ως κοινό παρονομαστή αφ' ενός τον προσωποπαγή χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων και της αντίστοιχης δικαιοκ τάξης, αφ' ετέρου τη μη προσχώρηση στο ορθολογικό απρόσωπο δίκαιο) συναντώνται σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής. Γνωστή και δηλωτική της δεδομένης νοηματικής φόρτισής της είναι, εξάλλου, η μειωτική αντιμετώπιση του πολίτη, ο οποίος είναι συνεπής απέναντι στο επίσημο κρατικό δίκαιο. Συνήθης έκφραση αυτού του τύπου των σχέσεων είναι το γεγονός ότι οι πολίτες τείνουν να συνεργάζονται περισσότερο στη βάση άτυπων ομαδώσεων όπου αναπτύσσονται προσωπικές σχέσεις, με βάση, δηλαδή, το συναίσθημα, που είναι στοιχείο του κοινοτικού μοντέλου ζωής, ενώ οι απρόσωπες σχέσεις που αναπτύσσονται στο δημόσιο χώρο, δηλαδή οι σχέσεις που θεμελιώνονται σε τυπικούς κανόνες και αρχές, είτε υιοθετούνται από μικρή μερίδα πολιτών είτε –και ως εκ τούτου– αποδεικνύονται συχνά δυσλειτουργικές²⁰.

Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτά τα ανορθολογικά στοιχεία συνδυάζουν αφ' ενός την υποχώρηση της παραδοσιακής ηθικής στις κοινωνικές σχέσεις, η οποία έθετε ορισμένα όρια ή προσέφερε κατευθύνσεις στην ατομική δράση, αφ' ετέρου την ατελή θεσμοποίηση της ορθολογικής αστικής δικαιοκ τάξης, με αποτέλεσμα τη δημιουργία του δικαιοκ κενού στο οποίο αναφέρθηκα προηγουμένως, εντός του οποίου η ατομικότητα στερείται σαφών πρακτικών προσανατολισμών στο δημόσιο χώρο με συνέπεια οι αυθαίρετες πρακτικές να αποτελούν την πιθανότερη διέξοδο,

20. Βλ. σχετικά Ι. Καλλίνικου, «Ο πολιτισμός του εκουγχρονισμού», *Το Βήμα*, 31/5/1998.

αυξάνοντας έτσι τις πιθανότητες για ανάπτυξη ανομικών φαινομένων²¹. Πράγμα που αποδεικνύει όλο και περισσότερο το γεγονός ότι ο μέχρι προ τινος θετικός ρόλος των παραδοσιακών στοιχείων στη συνοχή της αστικοποιούμενης ελληνικής κοινωνίας έχει εξαντληθεί, αναδεικνύοντας έτσι τις ανεπάρκειες και τα όρια του κοινοτικού μοντέλου σε μια σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία.

Οι επιβιώσεις αυτές μεταφράζονται επίσης στη συγκρότηση μιας υβριδικής δικαιοσύνης τάξης, η οποία, διατηρώντας έντονα τα στοιχεία του παραδοσιακού κοινοτικού μοντέλου, καθίσταται ιδιαίτερα προβληματική τόσο στο επίπεδο της κρατικής γραφειοκρατίας όσο και στα διάφορα κοινωνικά πεδία. Η υβριδική αυτή δικαιοσύνη σημαίνει ότι το επίσημο ορθολογικό/κρατικό δίκαιο συνυπάρχει με το «ζωντανό» εξωθεσμικό δίκαιο που δημιουργείται στην καθημερινή ζωή, με τη διαφορά ότι αυτό το τελευταίο δε συνιστά ακριβώς δίκαιο, με την έννοια έστω του εθιμικού δικαίου, αλλά πρόκειται μάλλον για πρακτικές ρυθμίσεις που εκτυλίσσονται στο πλαίσιο περιστασιακών αναγκών και δεν αντιστοιχούν σε κάποιες παγιωμένες, δηλαδή θεσμοποιημένες, αρχές. Πρόκειται, στην πραγματικότητα, για πρακτικές που εκτυλίσσονται σε ένα δικαιοκέντρο, δεν υπακούουν σε μια συγκροτημένη κοινωνική ηθική, με την έννοια ενός *corpus* θεσμοποιημένων αξιών ή ενός συναφούς ηθικού κώδικα που να θεμελιώνει μια δικαιοσύνη τάξη, και γι' αυτό έχουν έντονο το στοιχείο της αυθαιρεσίας.

Κλασικό παράδειγμα ανορθολογικών, όχι μόνο κοινωνικών αλλά ταυτόχρονα και πολιτικών, σχέσεων αποτελεί η πρακτική του ρουσφετιού. Αναφέρομαι εδώ στο ρουσφέτι όχι μόνο διότι αποτελεί τυπικό παράδειγμα επιβίωσης κοινωνικών ή και πολιτικών σχέσεων παραδοσιακού τύπου, αλλά κυρίως διότι συνιστά την πλέον έκδηλη μορφή προσωποποίησης όχι μόνο των κοινωνικών σχέσεων αλλά και του επίσημου ορθολογικού ρυθμιστικού πλαισίου τους, όπως θα επιχειρήσω να δείξω στη συνέχεια. Το ρουσφέτι συνιστά κατά βάση προσωπική σχέση με σκοπό διευκολύνσεις ή ρυθμίσεις που αφορούν προβλήματα κάθε είδους. Από τη σκοπιά αυτή, το ρουσφέτι και ό,τι αυτό συνεπάγεται στο επίπεδο της άνισης κατανομής ωφελημάτων και εξουσιών συνιστά μια δομική συνέχεια της παραδοσιακού/κοινοτικού τύπου αναπαράστασης και ρύθμισης των κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων. Το περιεχόμενο και η λειτουργία του ρουσφετιού είναι στην ουσία ένα φαινόμενο βαθύτερο από αυτό που περιγράφεται συνήθως ως στοιχείο των πολιτικών πελατειακών σχέσεων²², και για το λόγο αυτό δεν μπορεί να εκλείψει στο πολιτικό πεδίο χωρίς να μεταβληθούν οι αντίστοιχες κοινωνικές δομές. Με άλλα λόγια, το ρουσφέτι είναι δύσκολο να εκλείψει χωρίς τη μεταβολή των κοινωνικών όρων παραγωγής και θε-

21. Ο Κ. Τσουκαλάς λέει σχετικά ότι «η ελληνική κοινωνία εμφανίζεται, ίσως όχι άνομη, οπωσδήποτε όμως χωρίς κανόνες»· βλ. «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων», σε *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 1, Ιαν. 1993, σελ. 23.

22. Βλ. ενδεικτικά Δ. Χαράλαμπος, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989.

σμοποίησής του. Ωστόσο, το σημαντικότερο ζήτημα που συνδέεται με την πρακτική του ρουσφετιού είναι το γεγονός ότι αυτή έρχεται σε αντίθεση όχι μόνο με το τυπικό ορθολογικό δίκαιο, αλλά και με τις ίδιες τις αρχές της δημοκρατίας. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει την κυρίαρχη αντίληψη περί δημοκρατίας στον τόπο μας, η οποία συνδέεται με την περιορισμένη νομιμοποίηση του –δημοκρατικού– κράτους δικαίου και της ορθολογικής έννομης τάξης.

Υπ' αυτή την έννοια, το ρουσφέτι ισοδυναμεί με την καταπάτηση θεμελιωδών αρχών του ισχύοντος δημοκρατικού Συντάγματος, όπως είναι η ισονομία και η απορρέουσα από αυτήν ίση πρόσβαση όλων των πολιτών στα δημόσια αξιώματα. Ισοδυναμεί, δηλαδή, με παράνομη κατανομή εξουσίας και καταπάτηση δικαιωμάτων, και ως εκ τούτου με ιδιοποίηση του δημόσιου αγαθού από άτομα ή ομάδες που κατέχουν θέσεις ισχύος σε σχέση με άλλα άτομα ή ομάδες, τα οποία στερούνται κατ' αυτό τον τρόπο ανάλογων ωφελημάτων λόγω της μη αποδοχής των εξω-συμβατικών ή εξω-συνταγματικών ρυθμίσεων ή της μη πρόσβασής τους σε αυτές.

Τέτοια ομόλογα φαινόμενα, δηλαδή κοινωνικές πρακτικές που ενέχουν το στοιχείο της ιδιοποίησης του κοινού αγαθού μέσα από την προσωποποίηση και την ουσιαστική απονομιμοποίηση του δικαίου, είναι συνήθως οι πρακτικές οργανωμένων αλλά και άτυπων ομάδων πίεσης, οι οποίες, προκειμένου να διεκδικήσουν την ικανοποίηση των συμφερόντων τους, καταπατούν συχνά βασικές αρχές του Συντάγματος και κατ' επέκτασιν την ιδέα του κοινού αγαθού και της δημοκρατίας. Ο τεράστιος αριθμός των διαδηλώσεων και η συνακόλουθη κατοχή δημόσιου χώρου, η ευκολία με την οποία παραβιάζονται δημόσια αγαθά και, συνεπώς, δικαιώματα άλλων πολιτών, αλλά και η ανοχή ή η συνενοχή σημαντικού τμήματος της κοινωνίας καταδεικνύουν στην πραγματικότητα το χαμηλό βαθμό νομιμοποίησης που απολαμβάνει το ελληνικό Σύνταγμα.

Τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις πρακτικές των ομάδων αυτών είναι η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της ομάδας και η ικανοποίηση συντεχνιακών αιτημάτων, ενώ σπανίως τίθενται ζητήματα σχετικά με τους θεσμούς και τη λειτουργία τους, δηλαδή ζητήματα που ν' αφορούν στη συλλογικότητα και στο κοινό αγαθό. Ζητήματα σχετικά με την κοινωνία ως πολιτικά οργανωμένο σύνολο, ως θεσμικό πλαίσιο ανθρώπινης συνύπαρξης, ως ευρύτερη συνομάδωση με τα προβλήματα ύπαρξης, προσανατολισμού και ποιότητας ζωής τίθενται σπανίως από τις ομάδες αυτές, οι οποίες ουσιαστικά διεκδικούν ιδιαίτερες ρυθμίσεις που δεν απέχουν από τη λογική του *προνομίου*. Ακόμα και η ελληνική Βουλή έχει να επιδείξει τέτοιες πρακτικές με την ευκαιρία μισθολογικών αυξήσεων ή ασυλίας μελών της, όπου το κριτήριο με το οποίο κινήθηκε δεν ήταν το κοινό αγαθό με τη μορφή της ισονομίας και κατ' επέκτασιν της έννομης τάξης, αλλά το συμφέρον της ομάδας των βουλευτών ως τέτοιας. Πρόκειται για πρακτικές που είναι πιο κοντά στη λογική των παραδοσιακών κλειστών συντεχνιών παρά σε αυτήν των σύγχρονων ομάδων πίεσης, οι οποίες, πέρα από τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους, ενσωματώνουν στη δράση τους στοιχεία της κοινωνίας πολιτών.

Η ιδιοποίηση του κοινού αγαθού με τη μορφή της παραβίασης της έννομης τάξης παρατηρείται και σε πρακτικές κατάχρησης του δημόσιου χώρου, όπως είναι η ανέλεγκτη αφισοκόληση και διαφήμιση, η κατάληψη πεζοδρομίων, δημόσιων κτιρίων, δρόμων κ.λπ. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις ακυρώνεται απλώς το επίσημο δίκαιο μέσα από την αυθαίρετη και υποκειμενική χρήση του δημόσιου χώρου, κυφίαρχο στοιχείο της οποίας είναι η άνιση πρόσβαση στο κοινό αγαθό, δεδομένου ότι αποκλείονται από αυτό όχι μόνο εκείνοι που δεν έχουν πρόσβαση λόγω περιορισμένου χώρου, όπως τα πεζοδρόμια, οι δρόμοι ή η γη, αλλά και εκείνοι που ακολουθούν τη νομιμότητα.

Το ίδιο ισχύει και για πρακτικές κατά τις οποίες η ανάπτυξη προσωπικών σχέσεων μεταξύ δημοσίων υπαλλήλων και πολιτών οδηγούν σε ανάλογα αποτελέσματα: για παράδειγμα, η μακροχρόνια παραμονή σε μια υπηρεσία ή ο διορισμός με βάση την εντοπιότητα οδηγεί στην ανάπτυξη προσωπικών σχέσεων των δημοσίων υπαλλήλων τόσο μεταξύ τους όσο και με τους πολίτες, οι οποίες σχέσεις ευνοούν προνομιακές καταστάσεις. Το «σβήσιμο» της κλήσης για τροχαίες παραβάσεις είναι μια πρακτική που συνεχίζεται ακόμα και σήμερα και διακρίνει τους πολίτες σε σύνομους και έκνομους, σε ημέτερους και υμέτερους, χρησιμοποιείται δε από το ίδιο το κράτος με την ευκαιρία εορτών ή των πανελλαδικών εξετάσεων για να κολακέψει τον πολίτη²³, επιβραβεύοντας και καλλιεργώντας κατ' αυτό τον τρόπο την ανεύθυνη δημόσια συμπεριφορά, η οποία εμμέσως οδηγεί εκ νέου στην καταπάτηση δικαιωμάτων, εφόσον η ατιμωρησία και η ευκολία με την οποία ο παραβάτης απαλλάσσεται θα τον κάνει ακόμα πιο επικίνδυνο στο δημόσιο χώρο.

Η ίδια λογική παρατηρείται και σε άλλους δημόσιους χώρους, όπως τα νοσοκομεία και τα ιατρεία του ΙΚΑ, όπου η ανάπτυξη προσωπικών σχέσεων μεταξύ διευθυντών, ιατρικού και βοηθητικού προσωπικού και η συναφής δημιουργία άτυπων «κοινοτήτων», δηλαδή «παρεών», ευνοεί τη χαλάρωση έναντι των κανόνων με συνέπεια την αδιαφορία έναντι των ασθενών και την υποβάθμιση των υπηρεσιών. Επίσης, τα «φακελάκια» στα νοσοκομεία ανάγουν το γιατρό σε εξουσιαστή απέναντι σε συχνά ανίσχυρους πολίτες, καθιερώνοντας αντιλήψεις που νομιμοποιούν την ανισότητα και τη στέρηση βασικών ανθρώπινων δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται συνταγματικά (άρθρο 21 του ισχύοντος Συντάγματος), όπως είναι η υγεία και η περίθαλψη.

Όπως ανέφερα και προηγουμένως, αυτές οι κοινωνικές πρακτικές μπορούν σε σημαντικό βαθμό να ερμηνευτούν ως αποτέλεσμα του δικαιικού κενού που δημιουργήθηκε λόγω της ατελούς μετάβασης της ελληνικής κοινωνίας από την παραδοσιακή κοινοτική ζωή στη σύγχρονη αστική κοινωνία. Το δικαιικό κενό που δημιούργησε η υπόσκαψη της παραδοσιακής ηθικής σε συνάρτηση με την αναπαραγωγή ορισμένων δομικών στοιχείων της, όπως η συναισθηματικά συγκροτημένη μικρο-

23. Βλ. και τις σχετικές απόψεις του Π. Κονδύλη στο επίμετρο του βιβλίου του *Γλιανητική εποχή μετά τον ψυχρό πόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σελ. 169.

ομάδα, και την αδυναμία θεσμοποίησης του κρατικού ορθολογικού δικαίου που θα ρύθμιζε κατά ενιαίο και ισότιμο τρόπο τις κοινωνικο-πολιτικές σχέσεις, δημιουργούν σημαντικά περιθώρια «αυτόνομης» ατομικής δράσης που τελικά παίρνουν τη μορφή αυθαίρετων πράξεων. Το κενό αυτό συνεπάγεται τη μη προσχώρηση σε απρόσωπους κανόνες γενικής ισχύος και σε αντίστοιχους ηθικούς κώδικες ρύθμισης της ατομικής συμπεριφοράς, η οποία αφήνει το πεδίο ελεύθερο για εκδήλωση «αυθόρμητων» ρυθμίσεων²⁴. Οι ρυθμίσεις αυτές προκύπτουν κατά ένα μεγάλο μέρος από διαδικασίες «εν τη δράσει» και «κατά περιστάσιν», σε μια λογική ανάλογη με αυτή που διατύπωσε ο E. Goffman, αλλά οδηγούν σε κάθε περίπτωση σε αυθαίρετη και περιστασιακή χρήση του δημόσιου χώρου, σε άνιση εξουσία και κατανομή ωφελιών και συνεπώς στη στέρηση δικαιωμάτων σε άλλους κοινωνικούς δράστες.

Οι πρακτικές αυτές εκτυλίσσονται σε μικρο-κλίμακα και έχουν τη δική τους αυτόνομη λογική, χωρίς, όμως, αυτό να σημαίνει ότι εκτυλίσσονται σε ένα ηθικο-κανονιστικό κενό, εφόσον οφείλουν να επινοήσουν μια ορισμένη ηθική δικαίωση. Στο βαθμό που η κοινωνική ηθική δεν μπορεί να οριστεί αρνητικά, δεν μπορεί δηλαδή, όπως επισημαίνει ο Goffman,²⁵ να έχει το χαρακτήρα παντελούς απουσίας δικαιολογητικών ηθικών επιταγών, οι πρακτικές αυθαιρεσίας ή αυθαίρετης χρήσης εξουσίας που παρατηρεί κανείς σε μικροκλίμακα στην ελληνική κοινωνία δεν είναι τίποτε άλλο παρά συμπτώματα μιας σειράς παγιωμένων, δηλαδή θεσμοποιημένων στάσεων πίσω από τις οποίες λανθάνουν ηθικά προτάγματα. Τέτοιες στάσεις είναι, για παράδειγμα, οι στάσεις ανοχής αυτού που δε συμβαδίζει με την εξισωτική ηθική του ορθολογικού δικαίου, αλλά δικαιολογείται συχνά με την επίκληση (κοινωνικών) δικαιωμάτων που ενέχουν στοιχεία εξίσου ηθικο-κανονιστικά, όπως «έχω και εγώ δικαίωμα στέγης» (αυθαίρετα), «έχω οικογένεια να θρέψω» (ταξιτζής, ρουσφέτι κά-θε είδους) κ.λπ. Η τάση αυτή πιθανόν να υποδηλώνει μια ορισμένη ταύτιση όσων επικαλούνται τέτοια δικαιώματα κατά τρόπο ρητό με αυτούς που τα αποδέχονται εμμέσως και σιωπηρά, δηλαδή διά της ανοχής. Η ταύτιση αυτή είναι στην πραγματικότητα μια ταύτιση προσδοκιών αρνητικού χαρακτήρα, δηλαδή προσδοκιών για την εξίσου αρνητική πρόθεση των άλλων να ακολουθήσουν τα ορθολογικά κανονιστικά προτάγματα. Έτσι μπορεί ίσως να ερμηνευτεί η «συνενοχή» στην ανοχή που επιδεικνύει ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας στα ανομικά φαινόμενα και η συναφής απο-νομιμοποίηση του επίσημου ορθολογικού δικαίου.

***

Σύμφωνα με την παραπάνω προσέγγιση, οι κοινωνικές πρακτικές που παρατηρούνται στα διάφορα κοινωνικά πεδία, ανεξάρτητα αν αυτά εντοπίζονται στο δημόσιο/

24. Σύμφωνα με τον Goffman, σε κάθε κοινωνία η ηθική ρυθμίζει ένα μόνο μέρος της ατομικής δράσης που αντιστοιχεί στην αποδοχή ορισμένων κανόνων (αποδοχή του ιερού χαρακτήρα τους) και στην ταυτόχρονη απόρριψη άλλων· βλ. την εισαγωγή της Δ. Μακρυγιώτη (σσ. 34-36) στο E. Goffman, *Συναντήσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

25. E. Goffman, *La mise en scène de la vie quotidienne*, éd. de Minuit, Παρίσι 1973, σελ. 67.

κρατικό ή στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, δεν μπορούν να ερμηνευτούν επαρκώς παρά μόνο στη βάση των μακρο-κοινωνιολογικών χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας. Παρά το γεγονός ότι οι επιρροές που δέχτηκε η ελληνική κοινωνία από τη Δύση υπήρξαν σημαντικές και διαφορετικού βαθμού στα διάφορα πεδία της κοινωνικής δράσης ή τις κοινωνικές ομάδες, τα αυταρχικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης ελληνικής διοίκησης, η αναποτελεσματικότητά της, η διαφθορά, οι παράνομες πρακτικές και γενικά η αρνητική συμβολή της στη λειτουργικότητα του κράτους δικαίου δεν μπορούν να ερμηνευθούν παρά σε μία τέτοια προοπτική. Υπ' αυτή την έννοια και παρά την όποια αυτονομία της, η κρατική γραφειοκρατία δεν μπορεί να ιδωθεί ως ένα τμήμα της ελληνικής κοινωνίας που υπακούει σε διαφορετικά κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά από τη λοιπή κοινωνία και, συνεπώς, ως μια αυτονομημένη οντότητα.

Από την άλλη μεριά, οι κοινωνικές αντιστάσεις και αδράνεις στη θεσμοποίηση ορθολογικών κανόνων ρύθμισης των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων δεν μπορούν να ερμηνευτούν επαρκώς στη βάση κοινωνιολογικών χαρακτηριστικών ή δομών που «ελέγχουν» ή εμποδίζουν τις αλλαγές, παρά με κίνδυνο την υποστασιοποίησή τους. Η διέξοδος που προσφέρεται για την αποφυγή μιας τέτοιας υποστασιοποίησης είναι η σύνδεσή τους με την κοινωνικο-πολιτική δράση. Διότι, στην πραγματικότητα, οι παραπάνω αντιστάσεις αναπαράγονται σε αποφασιστικό βαθμό μέσα από τους πολιτικούς ανταγωνισμούς και τις σχέσεις νομιμοποίησης που διέπουν τους τελευταίους, με αποτέλεσμα το ίδιο το πολιτικό σύστημα να αδυνατεί να διαμορφώσει τους όρους για ριζικές αλλαγές. Οι σχέσεις νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος με την κοινωνία εγκλωβίζουν κατά κάποιον τρόπο το τελευταίο στις κυρίαρχες αξίες και αντιλήψεις²⁶, γεγονός που ισχύει ακόμα περισσότερο στην περίπτωση της αντιπροσωπευτικής μαζικής δημοκρατίας, η λογική της οποίας τείνει στην αποδοχή του *status quo*, ανεξάρτητα αν το τελευταίο είναι αναχρονιστικό ή όχι²⁷. Έτσι, η περιορισμένη νομιμοποίηση του κράτους δικαίου στην ελληνική κοινωνία εξηγεί σε μεγάλο βαθμό το γεγονός ότι τα σχετικά προβλήματα δεν αποτελούν ούτε κεντρικό διακύβευμα του πολιτικού παιγνιδιού ούτε βασικό προγραμματικό στοιχείο πολιτικής δράσης, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα το ίδιο το κράτος να αναδεικνύεται σε κεντρικό πεδίο αναπαραγωγής των έκνομων πρακτικών. Ενδεικτικό της απαξίωσης του επίσημου κρατικού δικαίου και των αρχών που αυτό περιέχει είναι επίσης το γεγονός ότι, ενώ το ίδιο το κράτος έχει κατά καιρούς διενεργήσει έρευνες για την κατάσταση της δημόσιας διοίκησης, δεν έχει σχεδόν ποτέ λάβει υπόψη τα πορίσματά τους ούτε επέβαλε ποτέ κυρώσεις για τις επισημανθείσες παρανομίες²⁸.

26. Βλ. και το άρθρο μου, «Ο εκουγχρονισμός της ελληνικής διοίκησης: κουλτούρα και θεσμοποίηση», στο *Βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τ. 17, Δεκ. 1995, σσ. 21 κ.ε.

27. Βλ. σχετικά Δ. Β. Παπούλιας, Χ. Κ. Τσούκας, *Κατευθύνσεις για τη μεταρρύθμιση του κράτους*, Αθήνα, Καστανιώτης 1988, εισαγωγή.

28. Βλ. τη σχετική έρευνα στο *Βήμα*, 24/5/1998.

Δεδομένου του υψηλού βαθμού απο-νομιμοποίησης του επίσημου δικαίου και θεσμοποίησης των έκνομων ή ανομικών πρακτικών και αντιλήψεων στην ελληνική κοινωνία, θα ήταν αδύνατο να λειτουργήσει η σχέση αντιπροσώπευσης και, κατ' επέκτασιν, η νομιμοποίηση της ίδιας της εξουσίας χωρίς μια ενσωμάτωσή τους στο πολιτικό σύστημα. Υπ' αυτή την έννοια, οι σχέσεις πολιτικής νομιμοποίησης συνιστούν μια διαδικασία ανατροφοδότησης που χαρακτηρίζει τα κλειστά συστήματα, εντός της οποίας η λογική της αντιπροσώπευσης οδηγεί το πολιτικό προσωπικό και το ίδιο το κράτος σε μια εξάρτηση από τους προσανατολισμούς της κοινωνίας στο επίπεδο των κυρίαρχων ηθικο-κανονιστικών προσανατολισμών της. Το αντιπροσωπευτικό σύστημα που στην τυπική μορφή του υπήρξε το πλαίσιο για την ανάπτυξη της δημοκρατίας στη Δύση, στην ελληνική κοινωνία λειτούργησε και λειτουργεί κατά ένα υβριδικό τρόπο, ο οποίος, πέρα από αξιολογικές προτιμήσεις, δύσκολα μπορεί να συμβιβάσει τις αρχές και τις απαιτήσεις της σύγχρονης δημοκρατίας με τα παραδοσιακά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας.